

Міхаїл Кром (*Санкт-Петербург, РФ*)

РЕМЕСЛО ІСТОРИКА:

НОТАТКИ ПРО НОВУ КНИГУ НАТАЛІ ЯКОВЕНКО

Почну з головного: нова книжка професора Києво-Могилянської академії Наталі Яковенко є, на мою думку, вдалим прикладом *сучасної* інтерпретації історіографічних та епістемологічних проблем історичної науки. Далека від будь-якого схематизму, написана у вільній та іронічній манері, ця праця спирається на широке коло літератури від Геродота до наших днів, а також на власний дослідницький досвід авторки. Національний колорит (численні приклади з історії України, цитати з праць корифеїв української історіографії) органічно поєднано в книжці Н. Яковенко з орієнтацією на міжнародні стандарти історіописання. Примітно, що серед істориків, на чію авторитетну думку найчастіше посилається авторка, ми бачимо імена Марка Блока, Люсьєна Февра, Бенедетто Кроче, Робіна Колінгвуда, Антуана Про... Дослідниця не поділяє історіографію на «вітчизняну» та «зарубіжну» (а такий поділ усе ще досить часто трапляється й в російській, і в українській науковій літературі), адже «душею» історіографії, як справедливо зазначає Яковенко, є концепція та методологія, а не «вітчизняність/зарубіжність» (с. 317).

Книга написана так, що й досвідчений дослідник, й історик-початківець зможуть знайти в ній для себе чимало цікавого. Мою увагу, зокрема, привернула характеристика національних наративів ХІХ—початку ХХ ст., яку дає Н. Яковенко в п'ятому розділі своєї праці. Багатотомові національні епопеї, на кшталт «Історії Росії з найдавніших часів» С. М. Соловйова або «Історії України-Руси» М. С. Грушевського, засвідчують вплив, як слушно зазначає дослідниця, двох мало сумісних парадигм історіописання — романтичної та позитивістської. Сама ідея простежити особливий шлях свого народу з найдавніших часів до сьогодення, як і патріотична позиція авторів подібних праць, були навіяні романтизмом. Проте перевантаженість фактичним матеріалом, пошук закономірностей і чинників історичного розвитку (наприклад, географічний детермінізм тощо) засвідчують вплив позитивізму (с. 176–178).

Цей приклад доводить, як важко зарахувати справді видатного науковця до якогось одного історіографічного напрямку. Сказане про С. М. Соловйова та М. С. Грушевського стосується й В. Б. Антоновича, який, за афористичним висловом Н. Яковенко, був людиною «двох вір» — романтичної та позитивістської (с. 144). Утім, це стосується й наших сучасників: скільки «вір» змінив, наприклад, Емануель Ле Руа Ладюрі, який у 60-ті рр. ХХ ст., під час роботи над «Історією клімату», проголосив себе рішучим прибічником «нерухомої» та «безлюдної» історії, а десять

років по тому став автором «Монтаю» — найвідомішої книжки, написаної в руслі історичної антропології. І творчість Карло Гінзбурга, ще одного відомого історика, є значно ширшою, ніж мікроісторія, з якою найчастіше пов'язується його ім'я в сучасних історіографічних оглядах. Може, тоді краще вивчати напрямки в історичній науці не за працями геніїв, а за роботами авторів, так би мовити, «другого плану»?

Чимало цінних спостережень міститься і в дев'ятому розділі книжки, у якій авторка розмірковує над проблемами історичного синтезу: як з окремих феноменів минулого історик створює цілісну оповідь. Значну роль при цьому відіграє так зване «позаджерельне знання» (ідеологічні догми, стереотипи, що утвердилися в суспільній свідомості, тощо), яке значною мірою визначає ракурс сприйняття минулого й породжує, як вдало зазначає авторка, «ілюзію важливості» в історії (с. 263). Виникає певна неписана «конвенція» стосовно того, що є важливим, а що — ні в національній історії. Цією «конвенцією» керуються автори, добираючи зміст своїх книжок; вона ж впливає й на періодизацію історії, визначаючи вибір її вихідної точки та ключових моментів (с. 264).

Так само яскраво та переконливо показано в книзі роль «зв'язкових понять» (таких, як «Ренесанс», «Реформація», «Просвітництво» тощо), моделей та метафор в історичному синтезі (с. 270–280).

Багатство змісту поєднано в книжці Н. Яковенко з витонченістю форми: легкий афористичний стиль робить 300-сторінкову працю приємним та захопливим читанням. Ось кілька характерних пасажів:

«Для нефілософа переказати абстракції філософського генія — це все одно, що наспівати, як у відомому анекдоті, Карузо» (с. 123).

«Джерело, немов дельфійська піфія, щось бурмотітиме, а історик — інтерпретатор того бурмотіння — неминуче впаде в гріх анахронізму, себто накладатиме сучасні поняття на опис минулого» (с. 236).

«Уважно перечитавши ритуальні приспиви «з одного боку — з другого боку», ми легко визначимо, на чию сторону схилиється історикове “трепетне серце”» (с. 283).

Іронія не покидає авторку й тоді, коли вона дає поради історикам-початківцям. Наводячи приклад обґрунтування теми, присвяченої діяльності канцелярії київського генерал-губернатора середини ХІХ ст. (цю тему-бо вивчали недостатньо, на обмеженій джерельній базі тощо), вона між іншим зазначає:

«Ці фрази, зрозуміло, цілком умовні, бо насправді канцелярію київських генерал-губернаторів уже добряче обтопано істориками» (с. 329).

Можна було б і далі перераховувати безсумнівні переваги цієї книжки, але жанр апології видається мені нудним; до того ж за традицією від рецензента очікують критичного розбору обговорюваної праці. Тому зараз я перейду до аналізу тих аспектів праці Н. Яковенко, які викликали в мене питання або заперечення. І нехай наступні полемічні нотатки стануть своєрідною формою моєї вдячності авторці, чію чудову книжку я читав і перечитував з олівцем в руках...

* * *

Як зазначив Франсуа Ларошфуко, наші недоліки є продовженням наших чеснот. На мою думку, це стосується й рецензованої праці. Як визнає в передмові сама Н. Яковенко, її книжку важко зарахувати до якогось одного «канонічного жанру»:

«Адже це не зовсім історія історіографії, не зовсім методологія історії, не зовсім посібник зі вступу до історії. Вона, коли забажаєте, є особистим поррахунком окремо взятого історика з історією» (с. 12).

Поза сумнівом: у цьому змішуванні жанрів і в тому, як авторка на очах у читача «зводить порахунки з історією», розмірковуючи над власним ремеслом, — полягає оригінальність та безсумнівна перевага цієї книги. Проте при цьому виникає проблема, яку авторка, схоже, не помічає: призначені для різних читацьких аудиторій розділи суперечать один одному. В історіографічних та епістемологічних розділах книжки Н. Яковенко невтомно «бореться» з позитивізмом: цей напрямок звинувачено в тому, що, звертаючи всю увагу на спільноти, він забув про людину, «окремо взяте людське життя» його не цікавило (с. 18); методологічну слабкість позитивістської історіографії авторка вбачає також у захопленні «зовнішніми подіями» за неваги до думок, які стояли біля витоків цих подій, та в невмінні «пояснювати» (с. 162–163). Зрештою, позитивістів, які претендують на об'єктивність, просто нудно читати:

«Постульована позитивістами “безсторонність” історика породила надзвичайно нудний текст» (с. 284).

Проте ось ми доходимо до останніх двох розділів книги, у яких дано поради історикам-початківцям. Тут дуже ґрунтовно пояснено, як обрати тему, забезпечену джерелами та науковою літературою, як шукати книжки в бібліотеках і документи в архівах. Особливу увагу приділено роботі з джерелами, адже джерела — «це хліб, буквальна пожива історика» (с. 325). Авторка нагадує юним колегам про те, що кожен описуваний епізод слід обґрунтовувати посиланнями на джерела, оскільки історик, на відміну від філософа чи теоретика-культуролога, є «людиною підневільною»: він не може обмежуватися спекулятивними розважаннями (с. 322). Про рабську залежність нашого фаху від джерел ідеться і в іншому місці книжки:

«...фаховий історик — це невільник джерела, бо мусить *знайти свідчення* про те, що його цікавить» (с. 229).

Десь ми це вже чули? Звісно: «Історію пишуть за джерелами» (Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобос); «Тексти, лише тексти, нічого, крім текстів» (Н. Д. Фюстель де Куланж). Чистий позитивізм! Чи варто було так нещадно викривати цей напрямок, щоб у завершальній, «практичній» (чи, як говорить авторка, «філантропічній») частині книжки повернутись до абеткових істин, викладених у маніфесті французької «методичної школи» — «Вступі до вивчення історії» Ланглуа і Сеньобоса?!

Утім, чи таке вже далеке наукове кредо авторки від поглядів критикованих нею позитивістів? Прислухаймося до поради Н. Яковенко, яка слушно рекомендує звертати увагу на метафори, що їх застосовують історики:

«...метамова вживаних автором метафор може нам багато розповісти про те, з яким поясненням історії він солідаризується свідомо, а за яким простує позасвідомо» (с. 280).

Придивімося тоді, для прикладу, до цього пасажу з рецензованої книжки:

«Проте “факт” як такий не є нашою метою – він потрібен історикові [...] тільки як “будматеріал” для споруджуваної цілості» (с. 322).

Як бачимо, авторка використовує тут «будівельну» метафору (факт як «будматеріал»), властиву, за спостереженнями самої Н. Яковенко, позитивістській історіографії (с. 278–279). Ще яскравіше цей образ проступає в наступному зауваженні авторки:

«...робота історика [...] полягає в конструюванні цілості з одиночних, вихоплених з п'ятми часу “фактів”» (с. 39).

Саме уявлення про атомарні факти, які ретельно збирає і згодом, подібно до цеглин, використовує для своєї «будівлі» історик, — це якраз типова риса позитивізму. У сучасній епістемології подібні погляди цілком обґрунтовано критикують. «“Факти” не існують в ізольованому вигляді, історик знаходить їх у формі чітких сукупностей», — уважає, для прикладу, Поль Вейн. На думку французького науковця, факти утворюють «структуру, яку історик знаходить вже в готовому вигляді, щойно він обирає сюжет». І далі: «...історик є вільним у виборі історичного сюжету, але всередині сюжету не можна змінити ані фактів, ані зв'язків між ними»¹. Про складність поняття історичного факту, що слугує позначенням для цілої групи явищ і, до того ж, є невід'ємним від самого історичного пізнання, від проблем, що досліджуються науковцем, писав і А. Я. Гуревич².

Сказане аж ніяк не означає, що Н. Яковенко цілковито залишається на позитивістських позиціях: як сучасна дослідниця, вона вже не поділяє віри істориків XIX ст. в можливість повно та об'єктивно з'ясувати, як усе «було насправді»; й історія видається їй не строгою наукою (як цього хотілося позитивістам), а радше «інтелектуальною грою», «мистецтвом заради мистецтва» (с. 198). Але наведені вище цитати показують, як на мене, що в науковому світогляді авторки (як і багатьох із нас) зберігаються «рудименти» позитивістської парадигми.

Цікаво, проте, що в завершальних розділах книжки, де подано поради студентам та аспірантам, «градус» позитивізму виявляється вищим, ніж у попередніх розділах. Навіть стиль викладу новачкам рекомендується «підсушити», щоб їхні твори цілком відповідали «академічним стандартам» (с. 334). На мою думку, ця рекомендація також припала б до душі Ланглуа та Сеньбосу, які вимагали від історика ясної та чіткої

мови³. При цьому Н. Яковенко не приховує від читачів, що сучасна історіографія «тяжіє до нестандартного, “авторського” письма» (с. 334). Що ж змусило досвідчену дослідницю дати історикам-початківцям наведену вище пораду, дотримуючись якої юні таланти, імовірно, зможуть створити лише десятки нудних наукоподібних текстів? Відповідь є така:

«...не варто забувати, що закони ламають метри, натомість для “неметрів” це ризиковано — різний рецензент трапляється» (с. 334).

Інакше кажучи, «*quod licet Jovi, non licet bovi*⁴», чи, за російським прислів'ям, «всяк сверчок знай свой шесток». Проте, окрім нагадування про прийняті в ієрархічно побудованій науковій спільноті «правила гри», розважлива порада поважного науковця, разом з іншими рекомендаціями авторки юним колегам, свідчить про те, що опрацьовані в позитивістську добу прийоми та настанови досі є основою нашого ремесла. Тобто й у даному випадку «онтогенез повторює філогенез», а саме кожному новому поколінню істориків доводиться починати *ab ovo*⁵ й опановувати абеткові істини майбутнього фаху за «прописами», подібними до відомого посібника Ланглуа та Сеньобоса. Серед іншого, це свідчить про те, що в найближчій перспективі ми навряд чи зможемо цілковито звільнитися від спадку позитивізму.

Немає жодного сумніву в тому, що, дотримуючись практичних порад, якими щедро ділиться зі своїми читачами Н. Яковенко, автори-початківці зможуть написати цілком добротні курсові та дипломні роботи, і навіть дисертації. Проблема, проте, полягає в тому, як оволодіти новаторськими підходами й як, урешті-решт, з несміливого учня перетворитися на «метра», якому дозволяється змінювати канони фаху. На подібні питання в рецензованій книзі відповідей годі шукати; утім, чи можна взагалі навчити новаторства? Проте саме тому є таким значним контраст між теоретичними розділами праці Н. Яковенко, у яких окреслено передові обрії сучасного історичного знання, й завершальною «прагматичною» частиною, яка застерігає наукову молодь від «передчасних» інновацій та орієнтує її на здобування досяжного результату за принципом: «краще синиця в жмені, ніж журавель у небі».

* * *

Проблема «живучості» позитивістської парадигми, про яку йшлося раніше, має глибше коріння, ніж видається на перший погляд. У гуманітарній думці XVIII—XX ст. протистояли один одному раціоналізм та різні форми ірраціонального, інтуїтивно-чуттєвого пізнання. У XIX ст. перший напрямок найбільш повно виявився в позитивізмі, а другий — у романтизмі та німецькому ідеалістичному історизмі.

Не випадково в антипозитивістському «бунті» межі XIX—XX ст., докладно висвітленому в книзі Н. Яковенко (с. 185–198), виразно відчуваються неоромантичні мотиви, а серед непримиренних критиків позитивістської історіографії ми бачимо Вільгельма Дільтея — прибічника інтуїтивного «розуміння» минулого (на відміну від

механістичного «пояснення», властивого, на його думку, природознавству), а пізніше — істориків-гегельянців Бенедетто Кроче та Робіна Дж. Коллінгвуда.

Нова фаза цього протистояння розпочалась наприкінці ХХ ст., коли постмодерністи нагадали своїм колегам про те, що праці істориків — це, насамперед, тексти дискурсивної природи. Таким чином було кинуте виклик об'єктивістській, неопозитивістській історіографії, що панувала протягом більшої частини ХХ ст.

Оскільки історія від самого початку поєднувала як раціональний, так і естетичний елементи, була й «дослідженням» («розпитуванням свідків»), і літературним жанром, то спроби роз'єднання чи протиставлення цих елементів, що неодноразово робились, либонь, приречені на невдачу. Ця подвійність закладена, можна сказати, у самій природі нашого ремесла. Тому, справедливо критикуючи деякі хиби позитивізму: наївну віру у «факти, що свідчать самі про себе» (нібито без допомоги історика), у «прогрес» і в «закони історії», — важливо вчасно зупинитись і не піддавати сумніву саму можливість раціонального, тобто наукового, осягання минулого. Поміж тим нині, у добу постмодернізму, такі сумніви знову стають дуже поширені, і при цьому, як це показує рецензована книжка, використовуються аргументи сторічної давнини — часів першого «антипозитивістського бунту».

У своїй праці Н. Яковенко виступає проти проєкту «сцієнтизації» історії за взірцем природничих наук, що виник у другій половині ХІХ ст. Подібно до багатьох своїх попередників, Н. Яковенко протиставляє історичну науку природознавству — на тій підставі, що:

«Природознавець справді оперує реально наявними “об'єктами”, натомість історик доступу до реальності не має, бо не може мати: його “об'єкт” — це суто мисленнєва конструкція» (с. 33).

Цей аргумент не новий (його знаходимо, для прикладу, у Р. Дж. Коллінгвуда⁶), але його поважна давність надає йому більшої переконливості. Річ у тім, що наведене міркування засновується на спрощених уявленнях про природничі науки, які прирівняно до якогось чистого емпіризму. Насправді, як справедливо зазначив Артур Данто, усі розвинені науки (як, для прикладу, атомна фізика) мають справу з недоступними для спостереження об'єктами, тому із цього погляду науковці-природознавці не мають жодних переваг перед істориками⁷. Нагадаю, що атоми, електрони, протони тощо — це теоретичні моделі, а не «реальність», яку наочно спостерігають фізики. Будь-які експерименти та показання приладів мають сенс лише в рамках тих чи інших гіпотез. А астрономи, подібно до істориків, досліджують свої об'єкти «по слідах»: світло від спалаху нової зірки доходить до них за багато років по тому, як цей спалах реально відбувся.

Певна річ, що відмінності між історією й природничими науками існують (історик не відкриває універсальних законів; свої висновки він формулює не у вигляді теорем і формул, а у вигляді зв'язної оповіді тощо), проте вони не скасовують єдності наукового методу, який полягає у висуванні гіпотез, їхній перевірці та

обґрунтуванні. Історія як *дослідження*, поза сумнівом, належить до «сім'ї» наук, а її відмінності стосуються того, що А. Данто назвав різними схемами організації матеріалу: у кожній науці вони свої⁸.

Цей же філософ справедливо оспорує будь-яку «відносність» історичного пізнання: на його думку, історія не більше й не менше, ніж будь-яка інша наука, зазнає впливу релятивних чинників⁹. Звісно, ми не можемо претендувати на повне й усебічне вивчення явищ минулого, але зовсім не з тієї причини, що ми не бачимо їх на власні очі: хіба ми можемо стверджувати, що здатні повно та всебічно описати та зрозуміти те суспільство, у якому живемо? Процес пізнання завжди вибірковий і неповний, проте він є нескінченним: із цього погляду, як і з багатьох інших, історик не відрізняється принципово від біолога чи фізика, які також не можуть похвалитися тим, що досягли абсолютно об'єктивного й повного знання про предмет своїх занять.

* * *

Від високих матерій переходжу до питань більш прозаїчних. Кілька слів щодо наукового апарату, використаного в книзі Н. Яковенко. Авторка повністю відмовилася від точних посилань на цитовані видання. У навчальному посібнику це цілком припустимо та виправдано, тим більше що в кінці книжки є невелика, але ретельно дібрана бібліографія. Проте в історіографічних та епістемологічних розділах, де вміщено численні та розлогі цитати з праць істориків, відсутність точних посилань сприймається як недолік.

Я можу легко припустити, що всіх античних істориків уже перекладено українською, а тому чи є потреба щораз уточнювати, про яке видання Геродота, Фукидіда чи Тита Лівія йдеться? Але вже щодо середньовічних хроністів і богословів це не так очевидно. Не зрозуміло, для прикладу, звідки запозичено відомий афоризм Бернарда Шартрського (XII ст.), який порівнює себе і своїх сучасників науковців із карликами, що сидять на плечах велетнів – античних авторів (с. 319). Цей афоризм неодноразово цитували історики (для прикладу, Жак Ле Гофф¹⁰), але чому читач має здогадуватись, яка саме книжка цього разу стала джерелом для Н. Яковенко?

Парадокс у тому, що в завершальних розділах рецензованої праці, де викладено корисні поради науковій молоді, є й докладні вказівки щодо того, як саме слід оформлювати посилання на праці попередників – з вихідними даними, номерами сторінок тощо (с. 327–328). Не забуває авторка попередити істориків-початківців і про те, що випадки цитування джерел за працями попередніх науковців слід спеціально зазначити (с. 320); наведено й правило оформлювання таких цитат:

«...якщо джерело прочитовано не за публікацією чи рукописом, а за працею попередника, це слід конче зазначити у примітці: Цит. за...» (с. 325).

Ось лишень із якоїсь невідомої причини (задня економії місця?) авторка у книзі не вдається до цього мудрого правила. До чого це призводить, видно на наступному прикладі. На с. 248 наведено висловлювання якогось «Джона Фішера», який стверджував, що історики не можуть не узагальнювати, як вони не можуть не гово-

рити словами. Проблема, проте, полягає в тому, що науковець із таким іменем, якщо, можливо, й існував (це ім'я та прізвище доволі поширені в англосаксонському світі!), ніколи цього не казав. Насправді цитоване висловлювання належить американському логіку та епістемологу Девіду Гакетту Фішеру (David Hackett Fischer) й запозичено з його праці «Помилки істориків» («Historians' Fallacies»¹¹), але запозичено не безпосередньо, а за «посередництва» Н. Є. Копосова, у новій книзі якого наведено відповідну цитату (в російському перекладі), а її автора назвали просто «Д. Фішером», без розкриття ініціалів¹².

Те, що містер Фішер під пером Н. Яковенко з Девіда перетворився на Джона, — це ще півбиди. При зверненні до книжки Н. Є. Копосова з'ясується, що він досить довільно переклав текст американського автора (зберігши загальний сенс, він змінив стилістику, проминув деякі нюанси тощо), а український переклад із російської, зроблений Н. Яковенко, виявився, звісно, ще дальшим від оригіналу.

Невідомо, з якого джерела авторкою книжки було запозичено відому фразу поета Фрідріха Шиллера: «Світова історія — це світовий суд». У німецькій мові слово «історія» жіночого роду, а «суд» — середнього, тому афоризм в оригіналі має звучати так: «Die Weltgeschichte ist das Weltgericht». Проте Н. Яковенко, наводячи цю фразу німецькою, обидва слова вжила з артиклем середнього роду («das»), що є помилкою; до того ж цю помилку повторено чотири рази: в основному тексті та в колонтитулах (с. 135, 137).

На жаль, помилки в цитуванні й перекладі іноземних слів і висловів трапляються в рецензованій праці досить часто. Зокрема, у німецькій традиції «наука про дух» та «історія духу» мають назви, відповідно, *Geisteswissenschaft* і *Geistesgeschichte* (у тексті Яковенко помилково «*Geistwissenschaft*», «*Geistgeschichte*» — с. 173, 174). Викривлено також назву відомого твору Ф. Ніцше «Так казав Заратустра» («Also sprach Zarathustra»): до закінчення дієслова помилково додано літеру «t» (с. 187). Неточно перекладено назву книжки французького історика Франсуа Досса «L'histoire en miettes: Des "Annales" à la "nouvelle histoire"» (1987). Н. Яковенко переклала її так: «Історія в крихтах: «Аннали» в подібні «нової історії»» (с. 223). Перші слова заголовка передано правильно: «Історія в крихтах» (або в «уламках»), а от сенс підзаголовка викривлено: граматично слово «des» у французькому тексті є в даному разі не артиклем, а прийменником у значенні «від»; і йдеться там не про «Аннали» як про певну «подобу» нової історії, а про рух наукової школи в напрямку «нової історії». Тому я б переклав російською цілий заголовок таким чином: «История в кусочках: От «Анналов» — к «новой истории».

* * *

Усі зазначені вище дрібні неточності та помилки доволі легко виправити в новому виданні «Вступу до історії»; там же хотілось би побачити й точні посилання на цитовані роботи. А в тому, що друге видання книжки знадобиться вже в недалекому майбутньому, я цілком впевнений. Думаю, що й у Росії ця захоплива праця зможе знайти свого читача, тому дуже доречно було б перекласти працю Н. Яковенко російською.

-
- ¹ Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии/Пер. с фр. Л. А. Торчинского. — М., 2003. — С. 41, 42.
- ² Гуревич А. Я. Что такое исторический факт?//Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. — М., 1969. — С. 59–88, особливо С. 82, 84–85.
- ³ Лангюа Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. — СПб., 1899. — С. 211.
- ⁴ Quod licet Jovi, non licet bovi — що дозволено Юпітеру, те не дозволено бичу (лат.). (Прим. пер.)
- ⁵ Ab ovo — букв. від яйця (лат.), тобто — «від початку». (Прим. пер.)
- ⁶ Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография/Пер. Ю. А. Асеева. — М., 1980. — С. 128.
- ⁷ Данто А. Аналитическая философия истории/Пер. с англ. А. Л. Никифорова и О. В. Гавришиной. — М., 2002. — С. 95–96.
- ⁸ Там само. — С. 109.
- ⁹ Там само. — С. 108.
- ¹⁰ Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века/Пер. с фр. А. М. Руткевича. — СПб., 2003. — С. 13.
- ¹¹ Fischer D. H. Historians' Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought. — New York, 1970. — P. 103.
- ¹² Копосов Н. Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. — М., 2005. — С. 142. До речі, у Копосова прізвище американця наведене неправильно («Fisher» замість Fischer); у тому ж помилковому написанні, але з додаванням імені «Джон» Фішер фігурує в покажчику до книги Н. Яковенко (С. 368).

Переклад з російської **Володимира Склокіна**